

EESTI VANIMATEST RAAMATUTEST

Eesti vanimad raamatud Tallinnas / *Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval)*. Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv. Tallinn, 2000. 232 lk.

■ Vanima eestikeelse raamatu trükiaasta on üha kaugemale ajalukku nihkunud. Kuni Wanradt-Koelli katekismuse fragmentide leidmiseni 1929. aastal kehtis sellena 1632, aga siis lükkus eelseisev 300 aasta juubel kolme aasta võrra edasi ja muutus 1935. aastal 400 aasta juubeliks. 40 aastat hiljem tähistati Eestis juba eesti raamatu 450 aasta juubelit, kuna 1958. aastal oli avaldatud andmeid senitundmatute eestikeelsete trükiste kohta 1525. aastast. 1975 oli ka paguluses Eesti Raamatu Aasta, aga nagu üks selle korraldajaid, Võrumaa mees Arnold Rehemets (1905–1975) (kes umbes tund aega pärast oma kõnet selle tähistamise USA aktusel 23. veebruaril surnult kokku varises) samas kõnes märkis, lähtuti ikka veel Wanradt-Koelli katekismusest ja peeti 440. aastapäeva (Tulimuld 1975, lk 215–216).

Nüüd jõudis taasvabanenud Eestis kätte 475. aastapäev, mida on võimalik tähistada koos, rõhutades eestikeelse kirjasõna väärtust meie kultuuri arengul ja püsimisel. Seda katsuti teha ka ENSV ajal. Sellest annab tunnistust muuseum Voldemar Milleri koostatud ajalooline ülevaade "Eesti raamat 1525–1975", mis ilmus 1978. aastal. Tookord tuli sissejuhatuses ja sisuski maksta lõivu valitsevale süsteemile, aga siiski õnnestus möönda, et aastate 1944–1974 puhul olivat tegemist "kiiresti areneva perioodiga, mis ei võimalda veel teha lõplikke kokkuvõtteid ja järeldusi" (lk 13). Kuhu see areng viis, seda ei osanud tsensorid vist ette näha.

Raamatuaasta puhul korraldasid Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu ja Tallinna Linnaarhiiv laiahaardelise eesti vanimate raamatute näituse, mille väljapanekutest informeerib meeldivald illustreeritud

kataloog. Sellele lisavad püsivamat väärtust kolm põhjalikku uurimust. Jüri Kivimäe kirjutab 1525. aasta eestikeelsest trükisest, Kaja Altof-Telschow Wanradt-Koelli katekismusest ja tema ajast ning Tiit Reimo trükindus- ja kirjastustegevusest Tallinnas 17. ja 18. sajandil. Need artiklid võtavad enda alla üle poole (123 lk) publikatsiooni mahust.

Jüri Kivimäe käsitles sama teemat juba 1975. aasta raamatuaasta puhul, aga nüüd teeb ta seda täielikumalt ja põhjalikumalt, esitades ja kommenteerides vahepeal avaldatud arvamusi. Andmed kõne all olevatest, 1525. aasta sügisel katoliiklikus Lübeckis arestitud raamatutest põhinevad ainult kohaliku toomdekaani Johannes Brandesi peetud ladinakeelse toomkapiitli protokolliraamatu sissekannetel, et vaadis, mis sisaldas luterlikke raamatuid, olid ka *Missas in vulgari Livonico, Lettico et Estonico*. Neist pole aga säilinud ühtegi eksemplari ning seda väljendit on tõlgitud ja tõlgendatud erinevalt. Artiklis on ammendavalt refereeritud seniseid arvamusi, kusjuures suuri maks pähkliks on *in vulgari Livonico* tõlkimine. Jüri Kivimäe kaldub toetama arvamust, et selle all pole mõeldud liivi, vaid Liivimaa alamsaksa tavakeelt, mis tähendab, et arestitud vaadis olid Liivimaa (saksa keeles), läti- ja eestikeelsed raamatud.

Kivimäe näib olevat õigel teel, sest seda saab täiendada ühe hilisema märkuse taustal: *aliqui erant commixti, quos legere non poterant*, mida on tõlgitud "mõned neist olid segased, mida ei saadud lugeda". Nagu märgitud viites, saab sõna *commixti* tõlkida ka "mitmekeelsed". Pole ju tõenäoline, et vaatide avamisel olid kohal keeleoskajad, kes kohe nägid, et tegemist oli läti- ja eestikeelsete trükistega. Pigem võib arvata, et need olid 16. sajandil tavalised kakskeelsed trükised, mille saksakeelsest tiitlist nähtus, et teine keel oli läti või eesti keel. Kuna polnud läti ega eesti keele oskajaid, kes oleksid saanud anda lõplikku otsust tekstide kohta, eraldati need raamatud omaette otuse tegemiseks. Kahjuks pole teada, mis sugune otsus langetati, aga pole kahtlust, et eksisteerisid eestikeelsed trükised või vähemalt tekstid.

Tuleb meenutada, et kuni 17. sajandi lõpuni oli tavaliselt vähemalt tiitelleht kahes keeles. Esimene säilinud täiesti eestikeelne raamat on tartukeelne "Wastne

Testament", mis trükiti Riias 1686. aastal. Saksa-keelsetel luterlikel pastoritel oli ka tähtis toetuda mõlemale keelele. On aga tõenäoline, et esimene täielikult eestikeelne raamat on 1585. aastal Vilniuses trükitud, aga kahjuks seni mitteleitnud katoliiklik katekismus koos kirikulaulude lisaga. Seda võib arvata säilinud lätikeelse katekismuse taustal. Jesuiitidel puudus vajadus saksakeelse katekismuse järele, sest see oli juba olemas ja nende põhikeel oli ladina keel. Petrus Canisius andis 1555. aastal välja ladinakeelse suure katekismuse (*Summa doctrinae christiana*), millele järgnes aasta hiljem väiksem väljaanne nii ladina kui ka saksa keeles. Eriti viimane leidis rahvaväljaandena laialdase leviku.

Kahjuks pole leitud Lübeckis arestitud vaadis olnud raamatute nimekirja. Siin vaeb Jüri Kivimäe mitmesuguseid võimalusi ja leiab, et arvatavasti oli osalt tegemist rahvakeelse ristimistalituse tekstidega. Ta viitab Martin Lutheri ülemsaksakeelsele "Das Taufbüchlein", mis trükiti esmakordselt Wittenbergis 1523. aastal, kuna rahvakeelsed missalaulmise tekstid võivad olla seoses Martin Lutheri samal aastal ilmunud töökesega *Formula missae*..., mis järgmisel aastal ilmus ka saksakeelses tõlkes. Igal juhul ei saanud pidada saksakeelset ega ka eestikeelset jumalateenistust täielikult ilma vastava kirjanduseta. Selle taustal järeldeb Jüri Kivimäe, et alamsaksakeelsete ja eestikeelsete vaimulike trükiste muretsemine 1525. aastal oli vähemalt Tallinna reformaatorite tarbeks väga tõenäoline.

Selles ülimalt huvitavas artiklis on analüüsitud ja kirjeldatud ka teisi aspekte tolle aja vaimuliku kirjanduse trükis avaldamise ja leviku kohta. Puudub ainult üks vaatekoht, mida on käsitletud Tuna raamatuaasta numbris (2/2000) Inna Põltsam artiklis "Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga?". Ta lähtub Jüri Kivimäe 1975. aastal ilmunud artiklist, aga arwab, et nende raamatute arestimise ajal oli luterluse levik Liivimaal alles algstaadiumis. Luterlike raamatute tellijatena võisid tollal kõne alla tulla ainult linnad, aga nende arveraamatutes polevat välja tulnud ühtegi viidet nendele trükistele.

Inna Põltsam annab hea ülevaate eesti keele kasutamisest katoliiklikul perioodil, eriti rõhutada ajalookirjanduses mainitud Johannes Kieveli katekismust, ja arwab, et selline katoliku katekismus võis tõepoolest eksisteerida isegi trükitud kujul. Lõppjärelendusena arwab ta, et 1525. aasta trükise puhul kalduvat vaekauss rohkem katoliku kui luterliku missaraamatu kasuks. Selle teadmisega olevat võib-olla võimalik Lübecki linnaraamatukogust kõne all olevat trükist üles leida, arvestades,

et seni on otsitud ainult Lutheri teose tõlget(!).

Loomulikult kasutati ka katoliku ajal kirikuteenistuses eesti keelt. Seda tehti kindlasti juba ristiusu tulekust peale. Seda keelt oli vaja vaimulikele, kes kasutasid käsikirjalisi abivahendeid. Inna Põltsam argumenteerib aga väga eestikeskselt. Esmajoonel olnuks vaja kindlaks teha, kas ilmus tollal saksa keeles vastavaid katoliiklikke raamatuid. Ei alustatud ju tõlkimisega läti ja eesti keelde. Kuidas on lugu tolleaegsete rahvakeelsete trükistega naabermaades? Just luterlus tõi endaga kaasa rahvakeelse kirjanduse, katekismuse ja teised kirikuga seotud abivahendid, mida katoliiklased aegamööda jäljendasid. Eespool mainitud Canisiuse katekismus on selle ilmeka näide. Missa oli kuni 1965. aastani ladina keeles, alles Teine Vatikani Kontsiil lubas pidada seda rahvakeeles. Peale selle on ebatõenäoline, et arestitud vaadis olid segamini saksakeelsed luterlikud ning läti- ja eestikeelsed katoliiklikud trükised.

Ainuke tänapäevani säilinud 16. sajandi eestikeelne trükis on Wanradt-Koelli alamsaksa-eestikeelne 1535. aastal Wittenbergis Hans Luffti trükikojas valminud katekismus. Andmed selle koostamise, tõlkimise, trükkimise ja ärakeelamise kohta leiduvad Tallinna rae kohtuotsuste raamatus. Kaja Altof-Telschow toob lisaandmeid ja täpsustusi ning tutvustab meid selle trükise käekäigu ja selle valmimisega seotud isikutega. Ta valgustab ka reformatsiooni kulgemist Tallinnas, kus raad pärast pildirüüstet 14. septembril 1524 avaldas märgukirja uue usutunnistuse kaitseks; jaanuaris 1525 likvideeriti lõplikult dominiiklaste klooster. Sama aasta mais kinnitas raad kirikukorralduse artiklid, mille kohaselt algas järjepidev saksa ja eesti keele kasutamine kirikutes, mis kõik räägib ka Jüri Kivimäe oletuste poolt.

Lugeja saab hea ülevaate tolleaegsetest Tallinna luterlikest vaimulikest, nende probleemidest ja intriigidest. Autor koondab oma tähelepanu katekismuse koostajatele, Simon Wanradtile ja Johan Koellile, kellest viimase puhul võib oletada eesti päritolu, tema elukäik oli seotud Tallinnaga. Kirju saatusega oli aga Klevest pärit Wanradt, kes seoses oma armuseiklustega 1537. aastal Tallinnast lahkus ja kuni surmani Danzigis 1567. aastal mitmel pool pastori ametit pidas.

Wanradt-Koelli katekismusele jääb au olla esimene identifitseeritud ja osaliseltki säilinud eestikeelne raamat. On tõendeid ka teistest 16. sajandi "mittesaksa katekismustest", mis aga pole säilinud. Tarbetrukistena kulusid need ära, vahetati uute vastu välja, nii et säilimisele aitas mõnikord kaasa juhus – ja ka välismaa bibliofiilid, mille kohta siinkirjutaja on toonud näiteid (vt Tuna

2/2000, Estica-trükiseid Kopenhaagenis ja mujal).

Balti riikide hulgas on Eestil vanim säilinud trükis. Leedul on selleks 1547. aastal välja antud katekismus, Läti 1585. aastal Vilniuses trükitud katoliikliku katekismuse ainuke säilinud eksemplar asub Rootsis. Samaaegselt trükiti ka eestikeelne katekismus, mille kohta on olemas täpsed andmed, aga mida seni pole olnud võimalik leida. Lübecki avastused asetavad andmed lätikeelsest kirjandusest samale pulgale eestikeelsega.

Kui Jüri Kivimäe ja Kaja Altof-Telschowi artiklid keskenduvad 1525. ja 1535. aasta trükistele, on Tiit Reimo uurimus trükindusest ja kirjastustegevusest Tallinnas palju laiahaardelisem, andes ülevaate 17. ja 18. sajandist, eriti Tallinna trükkalitest, alates Christoph Reusneriga, kellega raad sõlmis lepingu 1633. aasta sügisel.

Kõik 17. sajandi trükkalid-trükikojaomanikud olid pärit Saksamaalt, kust nad tõid kaasa Saksa trükikunsti traditsioonid. Nende kirjastusnimesitikus on saksa-, ladina-, rootsi- ja eestikeelseid teoseid. Adolph Simon (suri 1675) trükkis oma viimasel eluaastal ka oletatavat esimest Baltikumi ajalehte Ordinari Freytags Post-Zeitung, mille väljaandmine jäi pärast tema surma seisma. Tema ametijärglane Christoph Brendeken jätkas saksakeelse ajalehe väljaandmist – 1689. aastast kuni 1710. aasta suveni ilmus regulaarselt kaks korda nädalas Revalsche Post-Zeitung. See näitab seost Euroopaga, aga samal ajal anti välja ka palju eestikeelseid vaimulikke käsiraamatuid. Üle poole trükkalite toodangust moodustasid juhutrukised seoses mõne sündmuse või tähtpäevaga. Need on suurelt osalt kaduma läinud. Nende hulka kuuluvad ka ristimis-, pulma- ja matusekutsed, mille näiteid avastas Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis (vt Tuna 2/2000, lk 70–71).

18. sajandi kauneim eestikeelne teos – *Piibli Raamat...* (1739) valmis Jacob Johann Köhleri käe all. Ka sellel sajandil oli pearõhk vaimulikul kirjandusel, aga 1737. aastal trükiti Köhleri juures esimene eestikeelne juturaamat *Kolm kaunist Waggausse Eenkojut*. Üllatavalt suur on vaimulike raamatute trükiarv. Nii trükiti piiblit kokku 6015 eksemplari.

Juba 17. sajandi üks levinumaid õppe- ja lugemisraamatuid, neljaosaline kodu- ja kirikuraamat, mis ilmus Tallinna trükikoja väljaandel esimest korda 1673. aastal, saavutas kordustrükkidega 20 000-eksemplarilise kogutiraaži. Väga suure trükiarvuga olid ka kalendrid. 1747. aastal trükiti eestikeelset kalendrit juba 20 000 eksemplari.

Pärast Põhjasõda ei arvestanud Eestimaa Konsistoorium Tallinna trükikoja privileegi ning lasi kodu- ja kirikuraamatut 1721. aastal Halles

trükkida. Esimesed 5000 eksemplari müüdi paari aastaga läbi, mõni aasta hiljem tuli välja uuustrükk – 6000 eksemplari. Järgnesid veel mitmed kordustrükkid. 1746. aastast valis Konsistoorium trükikohaks Tallinna, kus ilmus 8. trükk, millest on säilinud üks eksemplar Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus (Tuna 2/2000, lk 64). See raamat ilmus 70 aasta jooksul 16 trükis, kokku 94 000 eksemplari (Eesti Raamat 1525–1975. Tallinn, 1978, lk 58).

See viib mõtled mõne aspekti juurde, mida Tiit Reimo pole käsitletud. Kuigi ta kirjastamistingimusi kirjeldades ei saa mööda raamatukaubandusest, pole mainitud trükiste hindu ja majanduslikku olukorda. Nii suured trükiarvud eeldavad pealegi laialdast lugemisoskust.

Sellest ülevaatest saab hea mulje arengust. Sakslaste käe all arenes eesti raamatu kirjastamine ja trükkimine 19. sajandi keskpaigani. Siis võtsid eestlased aeg-ajalt üle kirjutamise, kirjastamise ja ka trükkimise.

Tiit Reimo pühendab ka ühe lõigu trükitehnikale ja raamatukujundusele. Selle kohta on häid näiteid väljaande kataloogi osas. See algab eesti keelega 13.–16. sajandi käsikirjades, toob arhiivitoendeid esimeste eestikeelsete trükiste ja ka esimese trükikoja asutamise kohta. Järgnevad osaliselt illustreeritud näited 17. ja 18. sajandi trükistest, lisaks dokumente ja trükiseid trükinduse ja kirjastustegevuse kohta Tallinnas 18. sajandil. Viimane osa hõlmab näiteid kuni 19. sajandi alguseni.

Nagu esimesed eesti raamatud, nii on ka neid tutvustav väljaanne kakskeelne. Ei saa mööda saksa keele osast ja sakslaste panusest varajases Eesti kultuuriloos. See publikatsioon teeb au oma koostajatele, kirjutajatele ja kujundajatele. Püsivat teaduslikku väärtust tagavad eespool mainitud artiklid koos eksponaatide kirjeldustega, mis on tunnistuseks eesti kultuuri arengust võõra võimu all ja parimaks näiteks selle tugevast elujõust vabaduses.

Selle väljaande kahte esimest artiklit lugedes tulevad mõttesse teatud paralleelid Eesti raamatute saatusega viimase okupatsiooni ajal. Võib-olla põletati 1525. aastal kindluse mõttes kahtlased lätija eestikeelsed trükised koos luterlike saksakeelsetega Lübecki turul? 1535. aasta katekismus keelati selles leiduvate "mitte väheste vigade tõttu" ja on säilinud õnnkombel makulatuurina, kuigi ainult osaliselt. Sama saatust sai ju osaks meie lähiminevikus miljonitele trükistele, mille eksistents ja sisu häirisid Moskva ideolooge ja nende eestlastest abilisi. Ka see kuulub raamatuaastal tähelepanu vajavate faktide juurde.

Vello Helk